

Əlyazması hüququnda

NAĞIYEVA DÜRDANƏ ƏSƏD qızı

ŞƏHRİYARIN DİLİ

10.02.01 – Azərbaycan dili

**filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2008

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **TOFIQ İSMAYIL oğlu HACIYEV**
AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **YUSİF MİR ƏHMƏD oğlu SEYİDOV**
filologiya elmləri doktoru, professor

ROZA HÜSEYN qızı EYVAZOVA
filologiya elmləri doktoru

Aparıcı müəssisə: Bakı Slavyan Universitetinin türkologiya kafedrası

Müdafiə «31» mart 2008-ci il saat 16⁰⁰-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün yaradılmış D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Zahid Xəlilov küçəsi 23, BDU, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans zalı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «29» fevral 2008-ci il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük simalarından biri olan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ədəbi dilimizin inkişafında müstəsna rolu vardır. M.Şəhriyar Azərbaycan ədəbi dilinə yeni nəfəs, orijinal ifadə vasitələri, xalq dilinin və təfəkkürünün bədii - estetik zənginliyini, «danışıq - nitq ekologiyasını, təbii ünsiyyətin mənəvi saflığını» (T. Hacıyev) gətirdi. M.Şəhriyar canlı danışıq dilindən şeir dilində istifadədə M.P.Vaqif ənənələrini daha da inkişaf etdirdi

M.Şəhriyarın dili üzərində müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanda, habelə İran və Türkiyədə müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Mövcud tədqiqatların bir çoxunda ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlil əsas yer tutmuş, şairin dilini səciyyələndirən söz və ifadələr, onun ədəbi - bədii dilə gətirdiyi leksik, semantik və frazeoloji novatorluq ayrıca nəzərdən keçirilməmiş, leksik - qrammatik və linqvistik - üslubi parametrlər üzrə sistemləşdirilərək öyrənilməmişdir. Şairin dili həm də Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal və Cənub qolları arasında müqayisələr aparmağa, vahid ədəbi dil normalarının unifikasiyası üçün praktik həll yolları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi M. Şəhriyar dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək nəzərdə tutulmuşdur:

- Cənubi Azərbaycanda dil mühitini və bu mühit daxilində gedən prosesləri, o cümlədən də ədəbi dilə məxsus orfoqrafik, fonetik, leksik və qrammatik normaların formalaşma prosesini müəyyən zaman kəsiyi daxilində izləmək;

- M.Şəhriyar dilinin leksik tərkibini əmələ gətirən leksik layların funksional təyinatlarının müxtəlifliyini, aparıcı leksik laya məxsus sözlərin şeir dilində qazandığı kontekstual-fərdi mənə çalarlarını, ümumişlək və etnoqrafik səciyyəli sözlərin, coğrafi və şəxs adlarının şairin dilində daşdığı poetik - üslubi yükü müəyyənləşdirmək;

- şairin dilində işlənmiş sözlərin mənşəcə xüsusiyyətlərini, türk mənşəli sözlərin tematik qruplarını, alınma sözlərin mənbəyinə görə bölgüsünü müəyyənləşdirmək, sözlərin alınma prosesində baş verən dəyişikliklərin xarakterini, bu sözlərin Şimalda və Cənubda işlənmə tezliklərini araşdırmaq;

- söz yaradıcılığı prosesi hüdudunda ayrı-ayrı şakilçilərin funksional-üslubi təyinatlarını, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığı proseslərində ümummilli və fərdi-okkazional xüsusiyyətlərin nisbətini müəyyənləşdirmək;

- M.Şəhriyar dilindəki ismi və feli frazeoloji birləşmələrin qrammatik və struktur xüsusiyyətlərini, semantik-üslubi imkanlarını tədqiq etmək.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı M.Şəhriyarın Azərbaycanca yazdığı şeirləri toplanmış «Divani-türki Şəhriyar»dır. Bundan əlavə, şairin müxtəlif mənbələrdə qeydə alınmış əsərləri də tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiyada əsas etibarilə təsviri metoddan istifadə olunmuş, lakin bununla belə, ayrı - ayrı hallarda, xüsusilə də söz və ifadələrin etimologiyası ilə bağlı məqamlarda tarixi-müqayisəli metodun prinsipləri də əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. M.Şəhriyarın dili haqqında ayrı - ayrı vaxtlarda məqalələr yazılsa da, onun şeirlərinin dili bütöv şəkildə araşdırılmamışdır. Ədəbiyyatşünaslıq baxımından şairin yaradıcılığına kitablar, dissertasiyalar həsr olunmuşsa da, dili bu vaxta qədər ayrıca monoqrafik tədqiqat obyektı kimi öyrənilməmişdir. Bu dissertasiya M.Şəhriyarın dilini sistemli şəkildə tədqiq etmək sahəsində ilk təşəbbüsdür. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Şəhriyar dilindəki leksik və frazeoloji vahidlər struktur - semantik cəhətdən tədqiq olunmuş, xalq danışığı dilinin onun şeirlərində aparıcı mövqeyi göstərilmiş, şeir dilinə gətirdiyi yeniliklər, habelə dildən istifadədə novatorluğu araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı ədəbi dilimizin Şimal və Cənub qolları arasında müqayisələr aparılmış, Cənubda Şəhriyarla başlayan «dil inqilabı»nın perspektivləri, vahid ədəbi dilin regional qolları arasında daha çox orfoqrafik və fonetik səviyyələrdə müşahidə edilən fərqlərin aradan qaldırılması üçün nəzəri təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada Şəhriyarın dili hərtərəfli tədqiq edilərək ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Bu ümumiləşdirmələrin nəticələri təkcə Şəhriyar irsinin öyrənilməsində deyil, bütövlükdə ədəbi dilimizin Cənub qolunda baş verən prosesləri izləmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda tədqiqat prosesində alınmış nəticələr bir sıra sahələr üzrə şairin yaradıcılığı ilə bağlı gələcək araşdırmalar üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Tədqiqatdan ali məktəblərin filoloji fakültələrində ixtisas kurslarının təşkilində, habelə

Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dili tarixi kurslarının tədrisində dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc olunmuş 9 məqalədə və elmi-nəzəri konfranslarda edilmiş bir sıra məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

İşin quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, obyekt və metodları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslində «Azərbaycan ədəbi dilinin Cənub qolunda norma» adlanır. Bu fəslin «Dilçilikdə norma anlayışı. Ədəbi dil və norma» adlanan birinci bölməsində dil sistemində normanın müəyyənləşdirilməsi üçün meyarlar, dilin mövcudluq formalarından biri kimi ədəbi dildə normanın meydana çıxmasını şərtləndirən tarixi – coğrafi, linqvistik - üslubi amillər nəzərdən keçirilmişdir.

Ədəbi dil çoxkomponentli tarixi kateqoriyadır və dilin inkişafının müəyyən mərhələsində meydana çıxır. Ümumiyyətlə, ədəbi dildən bəhs edilərkən ilk növbədə norma anlayışı ön plana çəkilir. Bu mənada ədəbi dil «seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparılmaqla normaya salınmış dildir»¹. Norma bütün hallarda ümumən dildə, xüsusən də ədəbi dildə bu kateqoriyaların əsas atributlarından sayılır. Ümumi mənada «norma konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən qəbul və etiraf olunan, üslublar arasında müvafiq şəkildə paylanan və onları təmin edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində cəmləşən təzahürüdür»². Xüsusi mənada norma ədəbi dil keyfiyyətidir, dilin mövcudluq formalarından biri olan ədəbi dilin meydana gəlməsini şərtləndirən başlıca əlamətdir.

Bu fəslin «Azərbaycan ədəbi dilinin cənub qolunda norma» adlanan ikinci bölməsində Azərbaycan ədəbi dilinin Cənub qolunda norma variantlığının meydana gəlməsini şərtləndirən dildaxili və

¹ Dəmirçizadə Ə. Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.

² Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü), Bakı: ADU nəşri, 1976, s. 9.

dilxarici amillər araşdırılır, fonetik, orfoqrafik, leksik və qrammatik normalarda Şimaldakından fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir.

XIX əsrin birinci yarısına qədər Azərbaycan ədəbi dili vahid normalar əsasında inkişaf edirdi. Bu normaların müəyyənləşdirilməsində Şirvan-Təbriz koynesi aparıcı rola malik idi. XIX əsrin birinci yarısından etibarən işğal nəticəsində bir millətin parçalanaraq ikiyə bölünməsi Azərbaycan ədəbi dilinin də lokal təzahür formalarının meydana çıxmasına səbəb oldu. Göstərilən dövrə qədər Azərbaycan ədəbi dili funksional baxımdan Şimalda və Cənubda eyni idi. Hər iki tərəfdə ədəbi dil klassik - kitab və danışq - folklor üslubları çərçivəsində fəaliyyət göstərir və norma komponentləri əsasən bu üslublar arasında paylanırdı. Ayrılmadan sonra Şimalda dilin tətbiq sahələrinin artması ilə ədəbi dilin funksional - üslubi cəhətdən zənginləşməsi və normaların müəyyənləşməsinə şərait yarandı. Cənubda isə bu proses yalnız keçən əsrin 70 - ci illərindən etibarən reallaşmağa imkan qazandı. Həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin inkişafı və norma məsələsinin aktuallığı ilk növbədə bədii və publisist əsərlərin nəşrinin kütləvi xarakter alması ilə gücləndi. İran islam inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan yazıçılarının birlikləri yarandı. Bu birliyin «Ülkər», «Günəş» kimi nəşrləri fəaliyyətə başladı. «Dədə Qorqud», «Varlıq», «Çənlibel», «Azərbaycan», «Koroğlu», «Odlar yurdu», «Araz», «Yoldaş», «Birlik», «İnqilab yolunda» «Xalq sözü» və s. qəzet və jurnallar işıq üzü gördü¹. Heç şübhəsiz ki, bu nəşrlər Cənubda Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Lakin bununla belə Cənubi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına «Varlıq» jurnalı qədər davamlı və ardıcıl şəkildə təsir edən başqa bir nəşrdən söhbət açmaq mümkün deyil. Cənubda Azərbaycan dilinə marağın kütləvi şəkildə artması və milli özünüdərkətmə hissinin güclənməsində Şəhriyarın el arasında əldən-ələ, dildən-dilə dolaşan «Heydərbabaya salam» poemasının böyük təsiri oldu. Və xalq onun səsinə səs verdi, «ünün anladı, sözün dinlədi». Azərbaycan dilində nəşrlərin sayı və keyfiyyəti artdıqca mövcud ədəbi dil örnəyinin norma baxımından nizamlanması və sabitləşməsinə tələbat da güclənməyə başladı. Burada iki yol görünürdü: 1. İctimai - iqtisadi və mədəni şərtləri nəzərə alaraq Şimaldakı ədəbi dildən keyfiyyətə fərqli yeni bir ədəbi dil formalaşdırmaq. 2. Ədəbi dilin inkişafını Şimaldakı variantla

¹ Cəfərov N.Q. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar... Bakı: Elm, 1990, s.27

maksimum dərəcədə yaxınlaşdırmaq. Şübhəsiz ki, 1 - ci yol dini bir, dili bir olan vahid millətin parçalanmasına yol açdı və fars şovinistləri də elə bunu arzulayırdılar. Lakin sağlam düşüncəli ziyalıların söyləri nəticəsində 2 - ci yol üstünlük qazandı və Cənubda Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal variantına yaxınlaşma meyli bu gün açıq – aşkar hiss edilməkdədir. Bununla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin Cənub və Şimal qolları arasında norma ilə bağlı bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də müşahidə edilməkdədir.

Fonetik norma. Cənubda fonetik norma baxımından sait və samit səslər kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə Şimaldakının eynidir. Lakin tələffüz fərqləri ilə bağlı bəzi xüsusiyyətlər meydana çıxır ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

a) a səmindən əvvəl *ğ* əvəzinə *q* işlənməsi: **yorqa, qovurqa, qarqa, qovqa** və s.

b) Tarixən «sağır nun» səsinin parçalanması ($nq \rightarrow q \rightarrow \check{g} \rightarrow v$) nəticəsində II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən sonra saitle başlayan şəkilçilərdən əvvəl *v* səsinin işlənməsi və $n > v$ əvəzlənməsinin geniş yayılması: **qırxıvı, fəsivi, bağıva, vəslüvin, zülfüvü, aşiqivün, özüvü** və s.

c) Söz ortasında iki sait arasında *y* samiti yerinə *g* samitinin işlənməsi: **cigər, deməgə, dügün, kəkligin, ürəgimin** və s.

ç) Söz ortası və sonunda zaman və III şəxs cəm şəkilçilərindəki *r* samitinin düşməsi: **dartıbla, olu, gəli, sürtərlə, alısan, daralı, saldıla** və s.

d) Söz ortası və sonunda $q > x$ dəyişməsi: **soyux, yırtıx, alçax, qaçax, acıxlıdır, qavurux** və s.

e) Sıxılma nəticəsində II şəxs cəm mənsubiyyət, II şəxs cəm, saitle bitən fellərə artırılan indiki zaman şəkilçilərinin qısa formalarının işlənməsi: **olsaz, tanır, ağrır, oxurlar, inqilabız, qızlarız, getmirsiz, əliz** və s.

ə) Müəyyən qrammatik şəraitdə I və *r* samitlərinin düşməsi: **ayıtdı, daratdı** və s. Bu səslərin düşümü ən çox danışiq - tələffüz üçün münasib olmayan üç samitin yanaşı işləndiyi şəraitdə baş verir.

Göstərilən xüsusiyyətlərin böyük əksəriyyəti danışiq dilinə xasdır. Bunların bir çoxuna Şimalda da təsadüf edilir. Bu da qeyd olunmalıdır ki, həmin xüsusiyyətlər başlıca olaraq şeir dilində öz əksini tapır, nəsr dilində onların sayı nisbətən azdır.

Leksik norma. Leksik normaın xarakteri Cənubda ümumən ədəbi dil səviyyəsində gedən proseslərlə üzvi şəkildə bağlıdır. Bu proseslərə klassik ədəbi ənənələrin müəyyən dərəcədə davam etməsi,

proseslərə klassik ədəbi ənənələrin müəyyən dərəcədə davam etməsi, ərəb və fars dillərinin ədəbi dilə təsiri, xalq danışığı dilinin güclü bir şəkildə ədəbi dilə nüfuz etməsi və s. aiddir. Leksik cəhətdən Cənubda ədəbi dili fərqləndirən ən mühüm əlamət burada dialekt-danışığı dili leksikasından geniş şəkildə istifadə olunmasıdır. Cənubda ədəbi dilə gətirilmiş bu tipli sözlərə **gəvən** «ot, bitki», **yavalaşmaq** «yaxınlaşmaq», **cəvci** «dodaqların kənarı, ağızın küncü», **sinsimək** «incimək», **qapsamaq** «zəbt etmək, tutmaq», **finqılış** «yeməli bitki», **tovuşmaq** «səsləmək, səs - səsə vermək», **çomalaşmaq** «toplaşmaq, yığışmaq», **qavutmaş** «doğramac», **sərə** «zirvə, təpə», **yerikləmək** «bir şeyi çox istəmək», **qovzanmaq** «qalxmaq, yüksəlmək», **dov almaq** «fərsət qazanmaq, imkan əldə etmək» və s. misal göstərmək olar. Cənubda leksik normanın müəyyənləşməsində klassik ədəbi ənənənin davam etməsi ilə bağlı standart söz və formaların işlənməsi öz təsirini göstərir. Məs.: **tiri - cəfa** «cəfa oxu», **peykan** «kirpik», **tiğ** «xəncər», **Rüstəmi - dastan**, **tari - zülf** «zülfün qaranlığı», **məhtab** «ışıqlı ay», **peymanə** «qədəh», **yari - məhliqa** «ay üzlü yar» və s.

Cənubda söz yaradıcılığı və frazeoloji vahidlərin işlənməsində də bəzi fərqli cəhətlər hiss olunur. Yeni söz yaradıcılığında - **la**, - **lan**, - **ma**, - **q**, - **çi** və s. şəkilçilərin intensivliyi müşahidə olunur: **çiyinləmək**, **daşlanmaq**, **güllənmək**, **közmə**, **xoruzlanmaq**, **yanlamaq**, **asanlamaq**, **ulduzlanmaq**, **həllaqlanmaq**, **uğuldaq**, **eldaş**, **irəliçi** və s. Frazeoloji vahidlərin işlənməsində də müəyyən fərqlər vardır. Bu ifadələrin bəzisi Şimalda ya işlənmir və ya fərqli mənə kəsb edir. Məs.: **qəm basmaq**, **töhmət yaxmaq**, **hov tutmaq**, **tovunu itirmək**, **kürəyi qavuşmaq** və s. Lakin bu fərqlər ədəbi dilin ümumi leksik normasını parçalamaq gücündə deyil; dialekt - danışığı leksikasının Azərbaycan ədəbi dilinə məhəlli təsiri kimi qiymətləndirilə bilər. Belə təsir Şimalda da mövcuddur. XX əsrin 30 - cu illərindən başlayaraq ədəbi dilə gətirilmiş **sayrışmaq**, **ilgim**, **qılıq**, **qurum** və s. sözlər bu gün artıq norma səciyyəsi qazanmışdır¹.

Leksik səviyyədə normanın müəyyənləşməsinə təsir edən amillərdən biri də Cənubda Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində fəaliyyət göstərə bilməməsidir. Məhz bunun nəticəsində bir çox hallarda terminoloji mənbə kimi fars dilindəki hazır modellərdən istifadə

¹ Quliyeva N.Q. Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. Bakı: Təhsil, 2003, s.74.

olunur. Ay və gün adları, idarə və təşkilat adları bütün üslublarda fars dilinə məxsus söz və terminlərlə ifadə edilir.

Qrammatik norma. Cənubda qrammatik normada da ciddi bir fərq hiss olunmur. Fonetik və leksik normalarda olduğu kimi, burada da danışiq dilindən irəli gələn bəzi faktlar gözə çarpır. Qrammatik norma morfoloji və sintaktik səviyyələrdə özünü göstərir.

Morfoloji norma:

a) Mənsubiyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin təsirlik halda qeyri - müəyyən formada işlənməsi: **torpağın** (şumladı), **binasın** (tikdi), **məharətin** (gördü), **qaşığın** (aldı), **yükün** (açdı) və s.

b) İkinci şəxsin təki mənsubiyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçiləri artırıldıqda **n** samitinin **v** - ya dəyişməsi; **dalıvı**, **timsalivi**, **əlivin**, **bağrıva**, **dilivə**, **başıva** və s. Bu hadisə Cənubda morfonoloji səciyyə daşıyır.

c) Şimalda - **a bilmək** modeli üzrə qurulan felin bacarıq aspektinin inkarının Cənubda - **anmaz / - anmasın / - anmır** şəkilçisi ilə yaranması: **qaçanmasın**, **kəsənməz**, **gələnmədim**, **görənməsək** və s.

ç) Əmr forması ikinci şəxs təkində - **ginən**, - **gilən**, - **ğınan** şəkilçisinin işlənməsi: **doğginən**, **boğginən**, **qurtargilən** və s.

d) Şimaldan fərqli olaraq Cənubda indiki zamanın III şəxs təkini bildirmək üçün - **iri** (**ir + i**) şəkilçisindən istifadə olunması: **deyiri**, **istiri**, **qoymuri**, **biliri** və s.

e) **Daha** ədatının **day**, **daxi**, **dahi** formalarında işlənməsi.

Sintaktik norma. Cənubda sintaktik normanın inkişafı bilavasitə ədəbi dilin məhəlli qolunda baş verən proseslər, xalq danışiq dili ünsürlərinin aparıcı mövqe qazanması fonunda cərəyan edir. Lakin morfoloji normadan fərqli olaraq, burada ekstralinqvitstik faktorların təsiri daha qabarıq görünür. Morfoloji səviyyədə norma müəyyənliyi bütünlüklə Cənub dialektlərinin ciddi təsiri altında üzə çıxırsa, sintaktik səviyyədə Şimal normalarının tətbiqinə də geniş yer verilir. Üslubların funksional tələbatından asılı olaraq sintaktik normada danışiq dilinin sintaktik qəlibləri ilə Şimal normalarının, habelə klassik nəsr dilinin arxaik ünsürlərinin nisbəti dəyişə bilər. Bütövlükdə isə, sintaktik normada baş verən dəyişmələr tam başa çatmamışdır. Güman etmək olar ki, bu proses ədəbi dilimizin Cənub və Şimal qolları arasındakı fərqlərin aradan silinməsinə qədər davam edəcək. Bu da təbiidir. Çünki ədəbi dilin digər normaları ilə müqayisədə sintaktik normanın sabitləşməsi nisbətən gec başa çatır; bunun üçün bütün üslubların bərabər

səviyyədə inkişafı və vahid ədəbi dil normasının sintaktik səviyyədə üslublar üzrə paylanması nizamlanması tələb olunur.

Dissertasiyanın II fəslə «Şəhriyar dilinin leksikası» adlanır. Burada şairin dilinin lüğət tərkibi müxtəlif tematik qruplar üzrə və mənşəyinə görə araşdırılır, söz yaradıcılığı ilə bağlı qrammatik və fərdi-üslubi cəhətlərə diqqət yetirilir.

Şəhriyar dilinin lüğət tərkibi leksik cəhətdən çoxşaxəli əlaqələrə malikdir. Bu əlaqələrin xarakteri onun dilinin leksik-üslubi istiqamətini təyin edir. Bunları nəzərə alaraq dissertasiyada Şəhriyar dilinin lüğət tərkibində üslubi cəhətdən daha fəal görünən aşağıdakı söz qruplarından ayrıca bəhs edilmişdir: 1) Ümumişlək sözlər; 2) Etnoqrafik məzmunlu sözlər; 3) Coğrafi adlar; 4) Şəxs adları.

1. Ümumişlək sözlər. Şəhriyar dili lüğət tərkibinin əsasını ümumişlək sözlər təşkil edir.

Şəhriyar şeirində ümumişlək sözlər şairin poetik təxəyyülündə cilalanıb elə məqamlarda işlənir ki, onların üslubi cəhətdən neytral leksikaya aidliyi qətiyyən ağıla gəlmir. Sanki bu sözlər elə bədii dil üçün yaranmışdır. Bu xüsusiyyət şairin bütün şeirlərinə xasdır. Müxtəlif mövzulu şeirlərdən nümunələrə diqqət edək: *Harda çatdıq göy çeşmənin başına Bulaq otu vəsmə çəkmiş qaşına Əylən yerə, bir dirsəklən daşına Duman keçsin, göz yaşını sonda gör Qardaşının səfasını onda gör* (42); *Ulduz sayaraq gözləmişəm hər gecə yarı, Gec gəlmədedir yar yenə, olmuş gecə yarı* (81); *Sənin bəhrən yiyən kimdir? Kiminkisən? Yiyən kimdir? Sənə doğru deyən kimdir? Yalan dünya, yalan dünya* (104); *Sel gələr divar yıxa, Qəm gələr ürək sıxa. El yıxan cavan dağı. Olur ki, yaddan çıxa* (135).

Beləliklə də, Şəhriyar xalqın özünəməxsus adi məişət sözlərinə bədii nitq mühitinin poetik axarında yeni funksional təyinat qazandırmış, 'sözlərin gizli qalmış xəlqi mənalarını aktuallaşdıraraq'¹ daha tərəvətli və canlı şəkildə xalqın özünə qaytarmışdır.

2. Etnoqrafik məzmunlu sözlər. Şəhriyar dilinin xalq dilinə yaxınlığı, xalq dili ilə qaynayıb-qarışması başqa cəhətlərlə yanaşı, onun şeirlərindəki etnoqrafik məzmunlu leksik vahidlərdə də təzahür edir. Şəhriyar dilində işlənmiş bir sıra söz və ifadələr etnoqrafik cəhətdən funksionallığını məhz mətn daxilində və digər sözlərlə əlaqəli şəkildə nümayiş etdirmək imkanı qazanır. Mətdən kənarında bu sözlər böyük

¹Adilov M.İ. Ustad Şəhriyarın şeir sənətinin sirləri sorağında/ Sənətkar və söz. Bakı: Yazıçı, 1984, s.170.

ölçüdə özlərinin leksik - üslubi və emosional - ekspressiv təsir gücünü itirmiş olur. Məsələn: Qarı nənə gecə nağıl deyəndə, Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə, Qurd keçinin Şəngülüsün yeyəndə, Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım, Bir gül açıb, ondan sonra solaydım (11). Göründüyü kimi, 'qarı nənə,qap-baca,qurd,keçi qəbilindən olan anlayışlar bilavasitə etnoqrafik məzmunu malikdir, mətnə daxil olan digər anlayışlar isə əslində ümumi ideyanın təsiri ilə həmin məzmunu qəbul edir'¹. Bu baxımdan milli koloritli etnoqrafik vahidlərin Şəhriyar dilində sıxlığı ədəbi - bədii düşüncədən, Şəhriyar yaradıcılığının xalq təfəkkür tərzinə yaxınlığından irəli gəlir. Şəhriyarın dilindəki **damdan alma atmaq, bal bəlləsi, teşi, şal sallamaq, bəy corabı toxumaq, bəy durmaq, vəl sürmək, saqqa, ləbbadə, ərsin, bayda (<badya), sac, təndir, yengə, yengə - muşata** və s. kimi milli koloritə bağlı onlarca söz və ifadə xalq həyatını əks etdirir.

3. Coğrafi adlar. Şəhriyarın şeirlərində coğrafi adların da müəyyən üslubi rolu vardır. Onun müxtəlif mövzularda yazdığı şeirlərdə rəngarəng coğrafi adlara təsadüf olunur. Bunların bir qismi şairin doğulduğu və uşaqlıq illərini keçirdiyi yerlərlə bağlı sözlədirsə, bir qismi dünya ölkələrinə aid ümumi toponimik vahidlərdir. Şəhriyarın dilində işlənmiş yer adlarının əsas hissəsini İran ərazisindəki toponimlər təşkil edir. Bunlardan başqa, Şəhriyar şeirlərində Xəzər dənizi, Araz çayı, Quru göl, Daşlı bulaq və s. kimi toponim vahidlərə də rastlanır. Bu tipli sözləri işlətməklə Şəhriyar həm də təsvir etdiyi hadisələri konkretləşdirir, 'obrazların...həyatı - coğrafi koordinatlarını bildirir'².

4. Şəxs adları. Şəxs adlarında da şair konkretliyə, real həyat hadisələri ilə bağlı cəhətlərə xüsusi diqqət yetirir, klassik poeziyamızda 'epitet - obrazlara çevrilmiş' (T.Hacıyev) şəxslərdən daha çox müasiri olduğu, yaxından tanıdığı insanların obrazlarını və adlarını şeirə gətirir. Onun bir çox şeirlərində adları çəkilən insanlar xəyali, uydurma bir varlıq olmayıb ömrün dönüm və döngələrində acılı - şirinli xatirələrini paylaşdığı, ümid və arzularına həmdəm saydığı və bu dünyadan köçmələrinə qəlbən ağrıdığı real tarixi şəxsiyyətlərdir. Şəhriyarın şeirlərində adları keçən bu insanların əksəriyyəti onun qohumları, uşaqlıq və yaradıcılıq dostlarıdır. Təkcə 'Heydərbabaya salam' poeməsindəki adlara diqqət edək. Burada göstərilən hər bir şəxs adı şairin həyatında baş vermiş hadisələrin canlı şahidləridir. Kövrək

¹ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, s.372.

² Hacıyev T.İ. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1987, s.48

hisslərlə xatırlanan bu insanların adları çox zaman onların qısa xarakteristikası ilə sadalanır: **Mir Salehin** dəlisovluq etməsi **Mirəzizin** şirin vaxsey getməsi **Mirməmmədin** qurulması, bitməsi İndi desək, əhvalatdı, nağıldı (22); **Fizzə** xanım Xoşginabın gülüydü, **Amiryəhya** əmqızının quluydu, **Rüxsarə** artist idi, söygülüydü, **Seyid Hüseyn Mir Salehi** yamsılar **Amir Cəfər** qeyrətlidi, qan salar (23).

Bu fəslin «Şəhriyar dili lüğət tərkibinin mənşəcə xüsusiyyətləri» adlanan bölməsində böyük şairin əsərlərinin lüğət tərkibi mənşəyinə görə «Türk mənşəli sözlər» və «Alınma sözlər» başlıqları altında araşdırılır.

Türk mənşəli sözlər Şəhriyar dilinin əsas ağırlıq mərkəzini təşkil edir. Bu sözlər şairin əsərlərində leksik cəhətdən aparıcı mövqeyə malik olub işlənmə tezliyi cəhətdən də hakim rol oynamaqdadır. Şəhriyar dilinin orijinallığı, novatorluğu bu sözlərin xalq dilindəki poetik-üslubi enerjisini hərəkətə gətirməsində, onları bədii dilin funksional ifadə sisteminə uyğunlaşdırmasında və bədii mətndə aparıcı leksik-üslubi vasitəyə çevirməsindədir. Burada belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, milli sözlər termini altında çox zaman tarixən Azərbaycan dilinə daxil olaraq qrammatik və leksik cəhətdən mənimsənilmiş, şəkilçi qəbul edərək 'milliləşmiş' və dilin öz leksik vahidlərinə çevrilmiş alınmalar da diqqətə alınır. Xalq dilinə bağlılıqdan doğan bir xüsusiyyətdir ki, şairin bir çox şeirlərində misralar, bəndlər yalnız türk mənşəli sözlərdən ibarət olur. Məs.: Qarı nənə uzadanda işini, Gün buludda əyirərdi teşini, Qurd qocalıb çəkdirəndə dişini, Sürü qalxıb dolayıdan aşardı, Baydaların südü aşıb daşardı (16); Dan ulduzu istər çıxa, göz yalvarı, çıxma! O çıxmasa da ulduzumun yoxdu çıxarı (81); Yaxınlarım qoydu məni qıraqda, Yananlarım qaldı məndən uzaqda, El yaylaqda, özüm düşdüm qışlaqda (43); Qartalım, dağların başın alarsan, Ulduza çatmağa qanad çalarsan, Mən olmasam məni yada salarsan, Axsın ayna kimi bulağın, oğlum! Şəhriyar olubdur qonağın, oğlum! (122). Bu nümunələrdə birçə dənə də alınma sözün olmaması sözlərin sanki seçilib işlədilməsi təəssüratını oyadır. Amma bu, təbii bir seçmədir, xalq dilinin saflıq çeşməsindən irəli gələn bir xüsusiyyətdir, şairin milli köklərə dayaqlanan, etnik - tarixi yaddaşdan qaynaqlanan türk kimliyinin ifadəsi kimi etno - psixoloji bir faktdır.

Bütövlükdə, türk mənşəli sözlər Şəhriyar şeirlərində dilin lüğət tərkibinin tarixi inkişafının müəyyən sinxron kəsikdəki vəziyyətini əks etdirir. Bu sözlər aşağıdakı tematik qruplar şəklində nəzərdən keçirilir:

qohumluq münasibətləri bildirən sözləri, bədən üzvləri bildirən sözlər, təbiət hadisələri və relyeflə bağlı sözlər, bitkilər aləminə aid olan sözlər, yemək və yemək məhsullarının adlarını bildirən sözlər, heyvan, quş və s. canlı varlıq adları bildirən sözlər, məkan və zaman sözləri, peşə, sənət və ictimai zümrəyə mənsubiyyət bildirən sözlər, maddi mədəniyyət, məişət, istehsalat və mənəvi - fiziki proseslərlə bağlı sözlər, şəxs, işarə və sual bildirən sözlər, iş, hal, hərəkət, hadisə, proses bildirən sözlər. Burada işlənən leksik vahidlərin içərisində Şimalda və Sənubda müxtəlif işləkliyə malik sözlərin mənalari verilmişdir.

Alınma sözlər. Şəhriyar dilindəki alınmaları, əsasən, 1) Ərəb və fars dillərindən alınmalar; 2) Avropa dillərindən alınmalar şəklində qruplaşdırmaq mümkündür.

Ərəb və fars dillərindən alınma sözlər. Şəhriyar dilində işlənən alınma sözlərin əsas hissəsini ərəb və fars dillərindən alınmalar təşkil edir. Bu alınmaların əksəriyyəti tarixən ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələrin intensivliyi, habelə ərəb və fars dillərinin elmi, bədii və dini fəaliyyət sahələrində geniş tətbiqi nəticəsində dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş, Cənubda və Şimalda eyni dərəcədə işləklik hüququ qazanmış sözlərdir. Bununla belə Şəhriyar dilində az anlaşılan, Şimalda sabitləşmiş ədəbi normaya görə qəliz hesab olunan söz və ifadələrə də təsadüf edilir.

Şəhriyar dilində ərəb və fars dillərindən alınmaların əsas kütləsini ümumişlək sözlər təşkil edir. **Ərəb dilindən alınmalar:** adam, insan, xalq, heyvan, nəvə, qənd, məktəb, zülmət, iradə, əhvalat, nəfəs, qeyrət, cəllad, xatirə, həyat, bəşər və s. **Fars dilindən alınmalar:** bağ, bəxt, şirin, payız, tac, gah, xoş, pəncərə, corab, qönçə, şir, köhnə, azad, cavan, bahar, hünər, bülbül, lalə, püstə, arzu və s.

Avropa dillərindən alınmalar. Avropa dillərindən alınma sözlər ərəb - fars dillərindən alınmalarla müqayisədə kəmiyyətinə və işlənmə tezliyinə görə azlıq təşkil edir. Bunların sayı təqribi olaraq 50 - yə yaxındır. Ümumən, ədəbi dilimizin Cənub qolunda Avropa mənşəli alınmalar az işlənir. Şəhriyar dilində bir neçə rus dilindən və Türkiyə türkcəsindən alınmalar da işlənmişdir. Rus dilindən alınmalar: **şinel, samovar, saldat, bolşevik.** Türk dilindən alınmalar: **qonuşmaq, nerədə, çocuq, yapmaq'etmək', bulmaq 'tapmaq' və s.**

Söz yaradıcılığı. Şəhriyar dilinin bədii siqlətini, emosional - ekspressiv təsir gücünü artıran vasitələrdən biri də söz yaradıcılığıdır.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı. Şəhriyar dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi ümumxalq dilindəki morfoloji vasitələri əhatə

edir. Lakin bununla belə şairin dilində müəyyən morfoloji göstəricilər daha intensiv şəkildə işlədilmişdir. Şeirlərinin mövzusunda, ideya-bədii istiqamətindən asılı olaraq Şəhriyar şeirlərində ayrı - ayrı şəkilçilər funksional - üslubi təyinat qazanmışdır. Bu şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Ad düzəldən şəkilçilər. Dildəki bu qrupa aid olan şəkilçilərin heç də hamısı deyil, müəyyən bir hissəsi Şəhriyar dilində işləkdir. Şairin dilində işlək ad düzəldən morfoloji əlamətlər, əsasən, - **çı**, - **çi**, - **çu**, - **çü**, - **lıq**, - **lik**, - **luq**, - **lük**, - **lı**, - **li**, - **lu**, - **lü** və s. şəkilçilərdir.

Fel düzəldən şəkilçilər. Şəhriyar dilində fellərin xüsusi ağırlığı vardır. Onun dilində işlənmiş fel düzəldən şəkilçilər, əsasən, aşağıdakılardır.

- **la**, - **lə** şəkilçisi. Bu şəkilçi Şəhriyarın dilində daha çox isim və sifətlərə artırılaraq düzəltmə fellər yaradır: **bağla** -, **səslə** -, **çiçəklə** -, **dağla** -, **yuxla** (<yuxula), **qıdıqla** -, **dişlə** -, **ayaqla** -, **alqışla** - və s. Şairin dilindəki - **la**, - **lə** şəkilçili bəzi fellər Şimalda işlənmir. Məsələn: **Tünlə** - 'köhnəltmək, sıradan çıxarmaq': Dini dəbi alıb bizdən **tünlədi**, **Dədələri xoruz kimi dənələdi** (37). Fikrimizcə, bu felin kökü **tün|dün** 'dünən' sözündən ibarətdir.

Pişlə - 'calamaq, bitişdirmək': Uşaqları hambal edib işlədir, Çini qabı sındırıban **pişlədir** (37).

- **lan**, - **lən** şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsi ilə düzələn fellərin çoxu Cənubda və Şimalda eyni şəkildə işlənən fellərdir. Məs. **dillən** -, **fərəhlən** -, **pullan** -, **qəhərlən** -, **dirsəklən** -, **daldalan** -, **sancılan** -, **dalğalan** -, **işıqlan** -, **alovlan** - və s.

Şəhriyarın dilində işlənmiş mürəkkəb sözlər tərkib hissələrinin xarakterinə görə daha çox adlarla adların və adlarla fellərin birləşməsindən yaranmışdır. Şəhriyar dilində sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin əsas ağırlıq mərkəzi qoşa sözlərin üzərinə düşür. Həmin sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn qoşa sözlər: **xumar** - **xumar** (10), **qəmsiz** - **qəmsiz** (11), **şirin** - **şirin** (15), **yavaş** - **yavaş** (29), **qapış** - **qapış** (38), **acı** - **acı** (43), **kəlmə** - **kəlmə** (45), **can** - **can**, **qan** - **qan** (55) və s.

2) Sinonim sözlərlə düzələn qoşa sözlər: **yar** - **yoldaş** (18), **sınıq** - **salxaq** (34), **söz** - **sov** (34), **xəbər** - **ətər** (40), **səs** - **səda** (44), **adlı** - **sanlı** (46), **tay** - **tuş** (109), **qəm** - **qüssə** (131), **səs** - **soraq** (146), **yarü** **yoldaş** (146) və s.

3) Antonim sözlərdən düzələn qoşa sözlər: yaxşı - pis (16), az - çox (34), səhər - axşam (40), gecə - gündüz (40), sağ - sol (40), yer - göy (51), yaxşı - yaman (92), dağ - dərə (112), eniş - yoxuş (47) və s.

Adlarla fellərin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb sözlər. Bu tipli mürəkkəb sözlər II komponentin, yəni fellərin aparıcı funksiyası nəzərə alınmaqla tərkibi fellər də adlandırılır. Tərkibi fellər, ümumiyyətlə, obyekt və hərəkətin dialektik vəhdəti nəticəsində müəyyən kəmiyyətdən keyfiyyətə keçərək, başqa bir obyektin hərəkətini ifadə edən sözə çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlir¹. Tərkibi fellər həm köməkçi fellər, həm də müstəqil fellər vasitəsi ilə yarana bilir. Şairin dilində **olmaq, etmək, eləmək** köməkçi felləri ilə yaranmış tərkibi fellərin əksəriyyəti Şimalda da eyni şəkildə işlənir. Şəhriyar dilində **çəkmək, almaq, atmaq, vermək, qalmaq, salmaq, açmaq, qurmaq, düşmək və s.** müstəqil mənalı fellərlə yaranmış mürəkkəb sözlər geniş yer tutur.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığında Şəhriyarın fərdi - üslubi müdaxiləsi minimum həddədir: şair daha çox xalq dilinə məxsus hazır mürəkkəb sözləri işlətməyə üstünlük vermişdir.

Dissertasiyanın III fəslə «**Şəhriyar dilinin frazeologiyası**» adlanır. Şəhriyar dilinin xalqi keyfiyyətlər qazanmasında, xalq dilinə maksimum dərəcədə yaxınlaşmasında frazeoloji vahidlərin xüsusi rolu vardır. Şəhriyarın dilində işlənmiş frazeoloji vahidlər onun bədii təfəkkürünün, düşüncə tərzinin tərkib hissəsidir, fikri obrazlı ifadə etmək üçün zəruri olan vasitələrdən ən başlıcasıdır.

Şairin dilində işlənmiş frazeoloji vahidləri tərkibinə görə frazeoloji birləşmələr və frazeoloji ifadələr şəklində 2 yerə bölmək mümkündür.

I. Frazeoloji birləşmələr. Bütövlükdə dildə olduğu kimi, bədii dildə də işlənmə tezliyi baxımından frazeoloji birləşmələr frazeoloji ifadələrə (idiomatik ifadələrə və atalar sözlərinə) nisbətən üstünlük təşkil edir². Bu tipli birləşmələrin çox zaman bu və ya digər tək sözün ekvivalenti, sinonimi kimi işlənməsi bədii dildə onlardan istifadə üçün geniş imkanlar yaradır. Frazeoloji birləşmələrin özlərini də 2 prinsip əsasında - qrammatik və semantik prinsiplər əsasında tədqiq etmək mümkündür. Digər söz birləşmələrində olduğu kimi, frazeoloji

¹ Əliyeva Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər / Azərb.EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII c., s.129; Məmmədov N.M. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1972, s.123

² Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1985, c.326

birleşmələr də qrammatik cəhətdən ismi və feli frazeoloji birleşmələr şəklində 2 yerə ayrılır.

İsmi frazeoloji birleşmələr. Şəhriyar dilində ismi frazeoloji birleşmələrin bir sıra struktur tipləri işlənmişdir. Bu birleşmələr vasitəsi ilə şair onu düşündürən, poetik təxəyyülünü ehtizaza gətirən lirik hissləri, yaşanmış günlərin ağırlı - acılı xatirələrini canlı bir şəkildə oxucuya çatdırır.

Şəhriyarın dilində ismi frazeoloji birleşmələrin müxtəlif quruluş tipləri özünü göstərir. Bunların arasında sifətlə isimdən, isimlə isimdən yaranmış frazeoloji birleşmələr üstünlük təşkil edir.

Şəhriyar dilində işlənmiş **can dərmanı, baş sağlığı, gözdağı, vay xəbəri, şam yeli** ifadələri xalq dilinə, **ruh qanadı, rəya rəngi, hünər atı, qeyrət gözü, can səsi, şeytan duvası, ümid körpüsü, şeytanlıq qurğusu** və s. ifadələr bilavasitə Şəhriyara məxsusdur. Bəzi ifadələr (**əcəl camı, eşq tacı, can nəqdi, həq qapısı** və s.) daha əvvəlki əsrlərdə klassik ədəbiyyatımızın dilində işlənsə də, Şəhriyar bu ifadələri yeni üslubi çalarlarla zənginləşdirmişdir. Şəhriyarın dilində, çox az da olsa, başqa nitq hissələrinin yanaşması ilə yaranan ismi frazeoloji vahidlərə təsadüf edilir: **Axşam başı** naxırçılar gələndə, Qoduqları çəkib vurardıq bəndə (15); **Əvvəl başı** məndən istiqbal etdiz Sondan çönüb işimdə ixlal etdiz (33); **Hər inqilabın vur - yıxı** son bənnalıq istər (164); **Bir göz damı** qəbirdə versə, kasıb Çul - paltarın yığışdırıb, daşını (165).

Feli frazeoloji birleşmələr. Feli frazeoloji birleşmələr Şəhriyar dilinin frazeoloji tərkibində ismi frazeoloji birleşmələrlə müqayisədə böyük üstünlük təşkil edir. Feli frazeoloji birleşmələrin kəmiyyətə üstünlük qazanmasında əsas səbəb insan fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərini əks etdirən sözlərin, xüsusilə də bədən üzvləri adlarının iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlərin dildə olduqca geniş yer tutmasıdır.

Şəhriyarın dilində **baş** sözü ilə yaranmış frazeoloji vahidlər geniş yer tutur. Bunların müəyyən hissəsi frazeoloji birleşmələrin tərkibində özünü göstərir: **Başlara savrulur saman** (71); Fitnə qavzanmasa bir gün, gecə asudə yatammaz, **Baş başlara qatammaz** (57); Hər kim Allahına **baş əymədi** heyvan qalacaq (80); Bəs ki, zülfü xətti xalın qoparağın götdün, Zülfəlinin **başını** az qala **daz eyləmişən** (84); İgidlərin **başın yeyən...** Özü yenə qalan dünya (105) və s.

Şəhriyarın dilində **əl** sözü ilə düzələn frazeoloji birleşmələr də xüsusi maraq doğurur. Məs.: **El əlindən tutmaq** onun işiydi, Gözəllərin axirə qalmışığıdı (21); «Təməddün»ün qanunları qoxuyub, Dəxi hamı

onun **əlin oxuyub** (44); Şimdi ki, obadan, eldən **əl üzün**, Qəm yükün satmışam, dur köçax Nəbi (107); və s.

Göz sözü ilə düzələn feli frazeoloji birləşmələr: Hey su açıb kərziyə **göz dikərdik** (31); Eşqində könül **göz yola dikmiş** yarı gözlər (61); Naz balamı öpdüm, **qoydum göz üstə** (45); **Gözüm aydın**, görürəm sevgili qardaşlarımı (78); **Gözlər asılı**, yox nə qaraltı, nə də bir səs (81) və s.

Şəhriyarın dilində bir sıra digər bədən üzvləri bildirən sözlər vasitəsi ilə yaranan frazeoloji birləşmələrə də təsadüf edilir.

II. Frazeoloji ifadələr. Bu tipli frazeoloji vahidlər frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq mənasına görə cümləyə bərabər olur. Frazeoloji ifadələrdə sözlər arasında sintaktik əlaqə, əsas etibarilə, aydın şəkildə əks olunur və onlar bu və ya digər sözlə ekvivalent sinonim ola bilmir. Frazeoloji ifadələr sözlərin həqiqi mənası üzərində yaranır, tərkibinə və komponentlərin qovuşma xüsusiyyətlərinə görə möhkəm quruluşa və obrazlılığa malik olur. «Frazeoloji ifadənin ümumi mənası onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənası ilə bağlıdır. Lakin frazeoloji ifadələrin ümumi mənası daimi və dəyişilməzdir»¹. Frazeoloji ifadələrə fraza xarakterli ştamp və klişe ifadələri, atalar sözləri və məsəlləri, fərdi yaradılmış hikmətli ifadələri aid etmək mümkündür. Bunlar dilçiliyimizdə bəzən «frazeoloji cümlələr» də adlanır².

Şəhriyarın dilində işlənmiş frazeoloji ifadələrin bir hissəsini xalq dilinə məxsus klişeləşmiş hazır ifadələr təşkil edir. Bu ifadələrin xarakterik xüsusiyyəti onların müxtəlif emosional vəziyyətlərlə bağlı olmasıdır. Bu səbəbdən də həmin ifadələr frazeoloji nidalar da adlandırılır³. Məs.: Bizdən sonra sən **başın sağ olsun!** (8); Mənsur xanın **əli-qolu var olsun** (18); Harda qalsa **allah ona yar olsun Ağrın alım**, mənim bağrım çatladı (45); Rüstəm! Bakıda söylə: **Can sənə qurban** (60); Bir «**Bəli, qurban!**» olub indi bizə min «**Bəli, qurban!**» (182); **Barilaha!** Sən bizə ver bu şeyatindən nicat (188) və s.

Şəhriyar dilindəki frazeoloji ifadələrin əhəmiyyətli bir hissəsini məsəllər təşkil edir. Xalq adi danışığında bu və ya digər mətləbi daha aydın və obrazlı bildirmək üçün məsəllərə geniş yer verir: «**Məsəl var**

¹ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, s.331

² Murtuzayev S.N. M.F.Axundov komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri (frazeoloji material əsasında). Bakı: Azər nəşr, 1962, s.106

³ Yenə orada, s.103

deyərlər...» Şəhriyarda da belədir: Söz sözü gətirir. Xalqda olduğu kimi Şəhriyarda da bu ifadələri mətndən çıxarmaq mümkün deyil. Əks halda ifadə tərzini çılpaqlaşdır, öz təravətini itirir. Şəhriyarın işlətdiyi məsəllər söyləmək istədiyi fikri tamamlayır, bəzən isə birbaşa şəkildə fikir onlarla ifadə olunur: İnsan olan, xəncər belinə taxmaz, Amma heyif, kor tutduğun buraxmaz (9); Hələ ağ kürkü bürün, yazda yaşıl don da geyərsən, Qoradan halva yeyərsən (50); Bu, şeytanın öz qaydası: «Dədəm mənə kor deyibdi, Hər gələni vur deyibdi» (70); Qəlyanla, Şəhriyarım, qaldır qəmi, baxalım, Mən də xoruldadıram, «qəm basdı qəlyanımı» (94); Bir məsəl var ki, qonaq - qardaşa dəstür verilib, «Bir təarüflə düş atdan, atı bağla dilinə» (120); Yar günümü göy əskiyə tutdu ki, dur, mənə boşa (143) və s. Şəhriyar dilindən götürülmüş frazeoloji ifadələrin təhlili göstərir ki, bu ifadələr hər hansı bir xüsusi məqsəd üçün seçilib işlədilməmişdir. Həmin ifadələr Şəhriyar tənqidi və dilinin ayrılmaz atributlarıdır. Bunlar şairin əsərlərinə fikir zənginliyi, məntiqilik və inandırıcılıq gətirir.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. XX əsr Azərbaycan poeziyasına yeni ədəbi - bədii istiqamət vermiş ən böyük şairlərdən biri kimi M. Şəhriyarın şeirləri qırılmaz tellərlə xalq tənqidi və düşüncə tərzinə bağlıdır. Bu şeirlərin dili xalqiliyi və xalq danışığı dilinə yaxınlığı ilə seçilir.

2. Şəhriyarın bədii dili Cənubi Azərbaycanda gedən dil proseslərinin, ana dilinin qorunması və inkişafı uğrunda gedən mübarizənin əsas təkanverici qüvvələrindən biridir. Bu dilin gücü və qüdrəti ilə Azərbaycan ədəbi dili Cənubda qarşısızalmaz bir sürətlə inkişaf etməyə başlamış, ədəbi dil normalarının yaranması və sabitləşməsi istiqamətində bir sıra nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ümumən fonetik, orfoqrafik, leksik və qrammatik normalarla nizamlanmış nitq bütövlüyü kimi səciyyələnən ədəbi dilin tarixən müəyyən dövrlərdə regional variantları ortaya çıxır. Azərbaycan ədəbi dilinin Cənub qolu da vahid ədəbi dilin lokal variantı kimi qiymətləndirilə bilər.

3. Cənubi Azərbaycanda ədəbi - bədii və mədəni yüksəlişin başladığı 80 - ci illərdən etibarən ədəbi dildə hiss olunacaq dərəcədə dəyişikliklər baş vermişdir. İlk dövrlərdə ədəbi dildə, xüsusilə də onun bədii qolunda dialekt - danışığı dili elementləri üstün yer tutmuş (M.Şəhriyarın yaradıcılığı da bu dövrə aiddir), sonrakı dövrlərdə Şimaldakı normaların təsiri ilə dialekt - danışığı dili elementləri arxa

plana keçməyə başlamışdır. Bütövlükdə isə, ədəbi dilimizin Şimal və Cənub normaları vahid dil bazasına əsaslanır.

4. Şəhriyarın dilində leksik kütlənin özəyini ümumişlək sözlər təşkil edir. Bu sözlərin mütləq əksəriyyəti Cənub və Şimal üçün eyni dərəcədə anlaşılıqdır, bəzi sözlərin tələffüzündəki fonetik fərqlər ümummilli anlaşmanı zədələmir.

5. Şəhriyar dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlər aparıcı mövqeyə malik olub işlənmə tezliyi cəhətdən də alınma sözlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Onun dilində türk mənşəli sözlərin işlənmə faizi ədəbi dildəki səviyyədə xeyli yüksəkdir. Bu, Şəhriyar dilinin xalq danışığı dilinə yaxınlığı, onun şeirlərinin ideya - bədii cəhətdən xəlqiliyi ilə izah olunur. Onun dilində Şimalla müqayisədə bəzi fərqlər də müşahidə edilir. Bu fərqlər başlıca olaraq leksik dialektizmlərə aiddir. Həmin sözlərin əksəriyyəti Şimalda da dialekt və şivə sözləri kimi işlənməkdədir.

6. Şəhriyar dilində alınma sözlərin funksionallığı daha çox dilxarici amillərlə şərtlənir. Bu alınmaların bir qismi xalq dilində leksik cəhətdən mənimsənilmiş sözlərdir. Şairin dilində alınmaların əsas kütləsini ərəb - fars sözləri təşkil edir. Avropa dillərindən alınmalar Şimalla müqayisədə daha az yer tutur; az miqdarda rus dilindən və Türkiyə türkcəsindən alınmalara da təsadüf edilir.

7. Şəhriyar dilində söz yaradıcılığı prosesi həm xalq dilinin potensialını, həm də şairin özünün yaratdığı yeni sözləri əhatə edir. Onun poetik dilə yaradıcı münasibəti və fərdi üslubu daha çox morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində ortaya çıxır. Şəhriyar - çı, - lı, - la, - lan, - laş və s. şəkilçilərin üslubi imkanlarından böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığında isə o, xalq dilinə məxsus hazır sintaktik qəlibləri işlətməyə üstünlük vermişdir.

8. M. Şəhriyar dilinin xəlqi keyfiyyətlər qazanmasında, xalq dili ilə qaynayıb - qarışmasında frazeoloji vahidlərin xüsusi rolu vardır. Əslində, şair frazeoloji vahidlər üzərində seçmə əməliyyatı aparmamış, bu ifadələri özünün xəlqi üslubu ilə birlikdə bədii dilə gətirmişdir. Şəhriyar xalqın yaratdığını tək-cə olduğu kimi xalqa qaytarmır, frazeoloji söz birləşmələrinə, frazeoloji ifadələrə bədii təxəyyülünün gücünü əlavə edir, əgər demək mümkünsə, frazeoloji vahidlərin üzərindəki illərin və əsrlərin tozunu silərək onları parladır, cilalayır, yeni tərtibatda və heyvətə gözəllikdə oxucusuna təqdim edir.

9. Şəhriyar dilində frazeoloji birləşmələr frazeoloji ifadələrə nisbətən üstünlük təşkil edir. Frazeoloji birləşmələrin bu və ya digər

sözün ekvivalenti kimi işlənə bilməsi və bədii dildə məcazilik, obrazlılıq yaradan əsas vasitələrdən biri olması bu tipli birləşmələrin Şəhriyar dilində aparıcı yer tutmasını şərtləndirir.

10. Şairin dilində ismi frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur tipləri işlənmişdir. Onun şerlərində sifətlə isim, isimlə isimdən yaranmış frazeoloji birləşmələr mühüm yer tutur. Həmin birləşmələrdən şair həm xalq dilində olduğu kimi, həm də struktur komponentlərini dəyişdirməklə istifadə etmişdir. Bəzi frazeoloji birləşmələr isə bilavasitə fərdi - üslubi səciyyə daşıyır. Bütün hallarda M. Şəhriyar ismi frazeoloji birləşmələrin mətn daxilindəki struktur - qrammatik imkanlarından, leksik - semantik əlaqələrindən maksimum dərəcədə ustalıqla istifadə edərək lirik duyğularını, yaşanmış günlərin ağırlı - acılı xatirələrini canlı bir şəkildə oxucuya çatdırır.

11. Şəhriyarın dilində əsas nüvə sözü fellərdən ibarət olan frazeoloji birləşmələrin yaranmasında insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əks etdirən sözlər, xüsusilə də bədən üzvləri adları əsas rol oynayır. Şəhriyar dilində **baş, əl, göz, can, ağız, bel, ürək** və s. bədən üzvləri bildirən sözlərin, **yol, səs, söz, huş, gün, iş, yad** və s. adi məişət sözlərinin iştirakı ilə yaranmış feli frazeoloji birləşmələr geniş yer tutur. Feli frazeoloji birləşmələrin adlıq, yönlük, təsirlik haldakı sözlərlə fərdən ibarət olan tiplərinə M. Şəhriyarın dilində daha tez - tez rastlanır. Feli frazeoloji birləşmələrin başqa sözlərlə çoxşaxəli leksik - semantik əlaqələrindən şair fikrin obrazlı, emosional və təsirli şəkildə ifadəsi üçün istifadə etmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1.Şəhriyarın dili haqqında bəzi qeydlər // Tədqiqatlar № 1, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2003, s. 124 – 132

2.Şəhriyar dilində onomastik vahidlər // Azərbaycan onomastikasının problemləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, 2003, s. 119 - 123

3.Şəhriyar dilində leksik dialektizmlər // Bakı Dövlət Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası № 3, Bakı, 2002, s. 27 - 31

4.Şəhriyar dilində etnoqrafik leksika // Tədqiqatlar № 3, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2003, s. 194 - 199

5.Sintaktik yolla yaranmış sözlərin Şəhriyar dilində işlənməsi // Tədqiqələr, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2003, s. 100-106

6.Şəhriyar dilində frazeoloji ifadələr // Tədqiqələr № 1, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2004, s. 88 - 90.

7.Azərbaycan ədəbi dilinin cənub qolunda norma məsələsi // «Dil və ədəbiyyat» toplusu. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2005, s. 33-35

8.Şəhriyar dilində fonetik norma / «Filologiyanın aktual problemləri» mövzusunda nəzəri konfransın materialları. BDU, 2006, s.264-271

9.Şəhriyar dilində morfoloji yolla yaranan sözlərin yeri // «Filologiya məsələləri», Bakı, 2008, № 8, s. 391-398

Əhməd

ЯЗЫК ШЯХРИЯРА

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию языка одного из величайших представителей Азербайджанской литературы XX века Сейид Мамедгусейн Шахрияра, языковым процессам, происходящим в Южном Азербайджане, а также различиям между северным и южным ветвями литературного языка.

Работа состоит из введения, трех глав, заключения и библиографии.

Во введении отмечается общее значение научной работы, ее актуальность, цель и задачи, научная новизна, научно-теоретические и практические значения.

В первой главе работы даны критерии для определения норм языковой системы, историко-географические, лингво-методические факторы, обуславливающие появления норм литературного языка, а также рассмотрены фонетические, лексические, грамматические различия северного и южного ветвей литературного языка.

Во второй главе исследуются языковой состав словаря Шахрияра с точки зрения тематических групп и этиологии, уделяется внимание грамматическим и индивидуально-стилевым особенностям его языкового творчества.

В третьей главе исследуются фразеологические единицы и фразеологические сочетания языка Шахрияра и особенности различных структурных типов.

В заключении диссертации излагаются полученные научно-теоретические выводы и конкретно даны основные пункты исследовательской работы.

SHAHRIYAR'S LANGUAGE

SUMMARY

The scientific work is devoted to the creative activity of one of the most famous representatives of the Azerbaijan literature in XX century Seyed Mamedhuseyn Shahriyar, to the lingual processes, happed in the Southern Azerbaijan, also to the differences between Northern and Southern branches of literary language.

The dissertation consists of introduction, 3 chapters, conclusion and bibliography.

General meaning, actuality, aim, task, scientific innovation, theoretical and practical importance of this work are noted in introduction.

In the first chapter criteria are given for determining norms of lingual system, historical-geographic and lingual-methodic factors.

Phonetic, lexical and grammatical differences of the northern and southern branches of the literary have been considered.

In the second chapter, lingual content of Shahriyar's vocabulary is investigated from the point of thematic groups and etiology. Grammatical and individual features of his lingual creative activity is paid great attention to.

Phraseological units and combinations and peculiarities of the various structural types are investigated in the 3-rd group.

In conclusion of dissertation, received scientific and theoretical results are elucidated and exact main items of the investigation are definitely given.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

НАГИЕВА ДУРДАНА АСАД КЫЗЫ

ЯЗЫК ШАХРИЯРА

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук**

БАКУ - 2008